

شناخت مکی و مدنی بر پایه شکل موج سوره‌ها*

پیام محمودی نصر (نویسنده مسؤول)^۱

سمیه میرزایی^۲

محسن موسوی^۳

چکیده:

مفاهیم آیات الهی هدف اصلی نزول قرآن کریم است و به همین دلیل، مفسران سعی در کشف هرچه بیشتر مفاهیم آیات الهی کرده‌اند. برای این منظور یکی از مسائلی که همواره مورد نظر مفسران بوده، شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی است. در این میان ابزارهایی همچون احادیث باقیمانده از معصومان، مفاهیم و روابط منطقی بین کلمات و آیات، و دستور زبان عربی همواره در اختیار مفسران بوده، اما با پیشرفت علم رایانه، قرآن‌کاوی رایانشی ابزار نوینی است که در دهه‌های اخیر به کمک قرآن‌پژوهان آمده است. در همین راستا این مقاله روشی جدید برای تعیین سوره‌های مکی و مدنی مبتنی بر قرآن‌کاوی رایانشی پیشنهاد کرده است. در روش پیشنهادی ابتدا ابزاری نرم‌افزاری برای تبدیل متن سوره‌های قرآن کریم به ماتریس عددی با استفاده از حساب ابعادی ارائه شده، سپس با استفاده از ماتریس به‌دست‌آمده، شکل موج سوره‌ها ترسیم، و در نهایت الگویی برای تشخیص مکی یا مدنی بودن هر یک از سوره‌ها ارائه گردیده است. نتایج تشخیصی به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که روش پیشنهادی حداکثر ۱۶٪ و حداقل ۴٪ اختلاف نسبت به صورت مکتوب دارد.

کلیدواژه‌ها:

مکی و مدنی / قرآن‌کاوی رایانشی / ماتریس سوره / شکل موج / حروف ابعاد

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۸، تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۹/۱.

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22081/jqr.2020.57503.2883

P.Mahmoudi@umz.ac.ir

۱- استادیار دانشگاه مازندران

S.Mirzaee@umz.ac.ir

۲- دانشجوی دکتری دانشگاه مازندران

M.Musavi@umz.ac.ir

۳- استادیار دانشگاه مازندران

هر سوره قرآن شامل مجموعه آیاتی است که به صورت مرحله‌ای و تدریجی نازل شده‌اند. این نزول تدریجی علاوه بر آنکه به حوادث و پرسش‌های مؤمنان پاسخگو بوده، عامل رشد تدریجی آنها نیز شده است. آنچه مسلم است، هر یک از آیات، کلمات، حروف و حتی چیدمان آنها در کنار یکدیگر به دستور الهی است و جایگزینی کلمات و آیات قرآنی با یکدیگر امکان‌پذیر نیست. بسیاری از مفسران و قرآن‌شناسان، از جمله دکتر عایشه عبدالرحمن بنت الشاطی در کتاب *اعجاز بیانی قرآن* نشان می‌دهد که حتی تمامی حروف در قرآن نقشی معنایی دارند و هیچ حرفی زاید یا صرفاً برای پیوند کلمات یا تصحیح وزن کلام نیامده است. (بنت الشاطی، ۱۳۷۶: ۴۳۲) این نظم بیانی تا حدی است که قرآن‌پژوهان دیگری توانسته‌اند با بررسی تعداد کلمات به کاررفته در هر آیه و سوره و ترسیم نمودار توزیع کلمات، ترتیب نزول سوره‌ها و مکی یا مدنی بودن آنها را تعیین نمایند. (برای نمونه: بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۲۹)

از جمله مباحث دقیق در علوم قرآنی و مباحث تفسیری، موضوع مکی و مدنی بودن آیه‌ها و سوره‌های قرآن است. دانستن مکی یا مدنی بودن سوره‌های قرآن کریم تأثیر فراوانی در شناخت شرایط اجتماعی، زمان، مکان و شرایط نزول هر سوره داشته و در نتیجه کمک فراوانی برای ارائه گزاره‌های دقیق‌تر تفسیری می‌نماید. می‌توان گفت که نتیجه مباحث مطرح‌شده در شناخت سوره‌ها و آیه‌های مکی و مدنی، در دانش‌های مختلف علوم اسلامی و به‌ویژه در تفسیر و فقه، به‌کار برده می‌شود. به همین دلیل بیشتر کتاب‌های علوم قرآنی مباحثی را در مورد سوره‌های مکی و مدنی و راه‌های شناخت آنها مطرح کرده‌اند که این خود دلیلی بر اهمیت موضوع است. در این زمینه برخی از علمای اسلامی کتاب‌های مستقلی تألیف کرده‌اند و معتقدند افرادی که آگاهی کافی در این رابطه ندارند، نباید به حوزه تفسیر قرآن وارد شوند. (فائز، ۱۳۸۸: ۴۷-۶۸)

مکی و مدنی اصطلاحی از علوم قرآنی است که با عنوان دانش مکی و مدنی یا نوعی از انواع مباحث علوم قرآنی (سیوطی، ۱۳۹۵: ۴۵/۱) مورد مطالعه قرار می‌گیرد. دانشمندان علوم قرآنی، راه‌هایی را برای شناخت سوره‌ها و آیه‌های مکی و مدنی پیشنهاد می‌کنند. از جمله آنها می‌توان به معیارهای سه‌گانه و رسمی آن، یعنی ۱- مکان نزول، ۲- زمان نزول، ۳- به اعتبار مخاطب اشاره کرد. در پژوهش‌های معاصر نیز، پژوهشگران تلاش‌هایی را برای توسعه ملاک‌های شناخت سوره‌های مکی و مدنی

پیشنهاد کرده‌اند. از جمله می‌توان به ویژگی‌های لفظی مانند کوتاهی و بلندی سوره، داشتن حروف مقطعه و داشتن کلماتی مانند «کلا» و ویژگی‌های محتوایی مانند تشریح و قانونگذاری در آیات، بحث از اصول اعتقادی، وجود آیات مربوط به گروه‌هایی مانند منافقان و غیره یا سوره‌هایی که سرگذشت انبیای سلف در آن است یا از فرایض و تکالیف و حدود شرعی صحبت می‌شود، اشاره نمود. (زرکشی، ۱۴۲۱: ۲۷۶/۱)

یکی دیگر از روش‌های تشخیص سوره‌های مکی و مدنی، روایات است که البته در بسیاری موارد اختلاف نظر هم در آنها وجود دارد. به همین دلیل علامه طباطبایی این روش را اصلاح نمی‌داند و راه تدبر در سیاق آیات و استفاده از قراین مربوطه را پیشنهاد می‌کنند. (مؤذن جامی، ۱۳۸۴: ۵۸-۷۲) برای مثال از نظر علامه طباطبایی، اگرچه صورت مکتوب سوره‌های لیل، ضحی، انشراح، تین، قدر، عادیات، تکاثر، عصر، ماعون، کوثر، کافرون، توحید، فلق و ناس مکی است، اما نیاز به بررسی از نظر مدنی بودن دارند و برعکس سوره‌های رعد، صف، تغابن، بینه و زلزله از نظر مکی بودن نیازمند بررسی می‌باشند. این اختلاف نظرها تا جایی است که برای مثال علامه معتقد است سوره عادیات بدون شک مدنی است. (همان)

برخی قرآن‌پژوهان نیز برای تشخیص سوره‌های مکی و مدنی از نمودار طول موج آیات استفاده کرده‌اند. (بازرگان، ۱۳۷۷) در این روش نیز تعدادی از سوره‌ها از جمله فاطر، شوری، الرحمن، احقاف، تغابن، انسان، بینه و زلزله از نظر مکی یا مدنی بودن صورتی بر خلاف صورت مکتوب دارند. عده‌ای از خاورشناسان هم به این حوزه مطالعاتی علاقه نشان داده و نظریاتی در این باره در کتاب‌ها و مقالات خود آورده‌اند که از جمله آنها می‌توان به تحقیقات رژی بلاشر (۱۹۷۳)، هنری لامنس (۱۹۳۷) و تئودور نولدکه (۱۹۳۰) اشاره کرد. (حق‌پناه و احمدی‌فر، ۱۳۹۱) این‌گونه پژوهش‌ها و اختلاف نظرها نشان از آن دارد که صورت مکتوب سوره‌های مکی و مدنی محل اشکال و نیاز به تأمل و پژوهش بیشتری دارد.

در این مقاله روشی جدید برای تشخیص مکی یا مدنی بودن سوره‌ها با استفاده از صورت مکتوب کلمات و شکل موج سوره‌ها ارائه شده است. برای این منظور ابتدا قالب ابجدی کلمات و آیات قرآن کریم با استفاده از نرم‌افزار پیشنهادی تهیه شده و با استفاده از داده خروجی آن، ماتریس عددی معادل هر سوره به دست آمده، سپس شکل موج هر سوره با استفاده از ماتریس عددی آن ترسیم می‌شود.

۱. مفاهیم پایه

۱-۱. شکل موج صوت و کلام

صدایی که می‌شنویم بر اثر فشرده شدن مولکول‌های هوا و جابه‌جایی آنها ایجاد می‌شود. بدین ترتیب که مولکول‌های فشرده‌شده بر مولکول‌های مجاور فشار می‌آورند و سپس به‌جای خود بازمی‌گردند. این جابه‌جایی مولکول‌ها موجی از تغییر فشار یا همان موج صوتی را در هوا منتشر می‌کنند. این موج به‌مثابه همان موجی است که بر اثر پرتاب سنگ بر روی سطح آب ایجاد می‌شود. همان‌طور که در شکل ۱ نشان داده شده، امواج صوتی به‌صورت سینوسی است، هرچه ارتفاع امواج بیشتر باشد، صدا بلندتر و هرچه تراکم امواج بیشتر باشد، صدا زیرتر است. (معافی، ۱۳۹۲: ۴۱؛ آلچالانلو و فروزان کیا، ۱۳۹۵)

(ب) شکل موج کلام یک سخنران

(الف) شکل سینوسی امواج صوتی

شکل ۱: شکل موج صوت و کلام

۲-۱. حروف ابجد و نحوه محاسبه ارزش ابجدی کلمات

حروف ابجد نوعی ترتیب برای حروف زبان عربی است که در آن مقداری عددی برای هر یک از حروف در نظر می‌گیرند. ترتیب حروف ابجد و عددی که به هر یک از آنها نسبت داده می‌شود، در جدول ۱ آمده است. (عمید، ۱۳۶۳: ۶۹)

جدول ۱: حروف ابجد و مقدار عددی متناظر

الف	ب	ج	د	ه	و	ز
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
ح	ط	ی	ک	ل	م	ن
۸	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰
س	ع	ف	ص	ق	ر	ش
۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰
ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ
۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

بدین ترتیب مقدار عددی هر یک از کلمات عربی را می‌توان محاسبه کرد. در این محاسبه همزه (أ) و الف (ا) را با عدد ۱ و حروفی که تشدید می‌گیرند را یک‌بار در محاسبه شرکت می‌دهند. برای مثال مقدار ابجد کلمه «فَعَالٌ» برابر است با ۱۸۱، زیرا $f=۸۰$ ، $e=۷۰$ ، $الف=۱$ و $لام=۳۰$. در محاسبه مقدار عددی کلمه جلاله «الله» به‌طور استثنا لام مشدد آن را دوبار محاسبه کرده و الف آن را حساب نمی‌کنند، بنابراین مقدار ابجد کلمه «الله»، برابر با ۶۶ می‌باشد. به همین جهت چون رسم‌الخط عربی بر پایه حساب ابجد است، کلمه «الله» را در کتابت با تشدید نمی‌نویسند و آن را با دو لام مکرر و بدن الف می‌نویسند، درحالی‌که طبق قواعد رسم‌الخط عادی، بایستی به‌صورت الّه کتابت می‌شد. در محاسبه کلماتی مانند «رحمن» و «اله» از صورت مکتوب آن استفاده می‌شود، نه صورت ملفوظ، بنابراین $اله=۳۶$ و $رحمن=۲۹۸$. (حسینی تهرانی، ۱۴۲۵: ۳۶۵)

۳-۱. اعتبار حروف ابجد

یکی از سؤالاتی که ممکن است به ذهن برسد، اعتبار حروف ابجد و اعداد به‌دست‌آمده است. به عبارتی محاسبات ابجدی تا چه مقدار مورد تأیید است؟ بسیاری از علمای شیعه علم حروف و اعداد را مورد توجه و تأیید قرار داده‌اند. از میان مشهورترین آنها که حروف ابجد و اعداد متناظر با آن را معتبر می‌دانند، می‌توان به شیخ بهایی و علامه مجلسی اشاره کرد. شیخ بهایی در بخش‌های مختلفی از کتاب مشهور کشکول، از حروف ابجد برای رمزگشایی کلمات استفاده کرده است. (شیخ

بهایی، ۱۳۹۰) در میان علمای حاضر نیز می‌توان از استاد حسن‌زاده آملی نام برد. وی علم حروف و اعداد را جزء علوم شریفه دانسته و ائمه هدی را سرسلسله افرادی می‌داند که اسرار و حقایق فراوانی را از حقایق دار هستی استخراج می‌نمایند. (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۷: ۴۳۵)

احادیث مختلفی نیز برای تأیید حروف ابجد و اعتبار آنها از طرف پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَام نقل شده، اشاره کرد. از جمله می‌توان به حدیث نبوی «تَعَلَّمُوا تَفْسِيرَ ابْجَدٍ فَإِنَّ فِيهِ الْأَعْجِيبَ كُلَّهُا، وَيَلْ لِعَالِمٍ جَهْلٌ تَفْسِيرُهُ» اشاره نمود. (صدوق، ۱۴۰۳: ۳۴۵) درباره وضعیت سندی این حدیث باید گفت که همه رجال موجود در سند، به غیر از محمد بن مسلم موثق هستند. فقط وضعیت رجالی او به‌خاطر اشتراک این اسم میان چند نفر، نامعلوم بوده که نیازمند تحقیق بیشتر است. با توجه به معاضدت این حدیث از لحاظ مفهومی توسط احادیث متعدد هم‌مضمون، باید گفت که حدیث هم از جهت نقل در کتب معتبر و هم از جهت استناد به آن در متون مختلف دینی و قراین دیگر در حد استفاضه بوده و دارای مضمونی مورد تأیید است. در کتاب توحید صدوق حدیث دیگری نقل شده که حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام را در کودکی نزد معلمی برای آموزش برده بودند. حین آموزش، گفت‌وگویی میان او و معلمش درباره تفسیر ابجد، هوز، حطی و ... درمی‌گیرد. معلم وقتی تفسیر حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام را می‌شنود، به مادر او می‌گوید: او نیازی به علم من ندارد. (همان) این حدیث نیز از لحاظ سندی وضعیت مطلوبی داشته و به غیر از ابی‌الجارود که درباره او بحث‌هایی وجود دارد، همه رجال در این حدیث مورد وثوق می‌باشند.

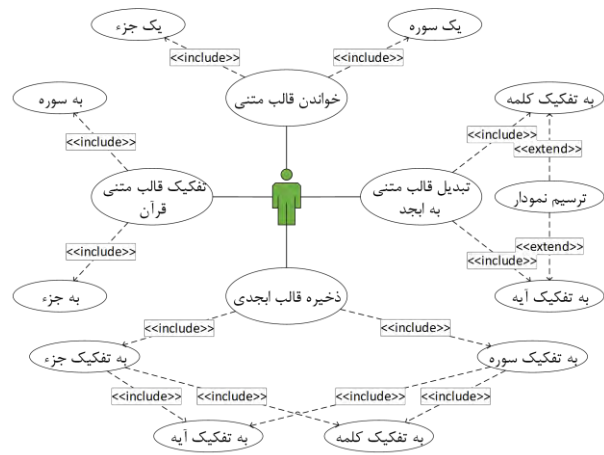
در منابع روایی کهن شیعه، در *الکافی* و چهار کتاب از تألیفات شیخ صدوق *(الخصال، الامالی، التوحید و کتاب من لایحضره الفقیه)* و ...، درباره ابجد و معانی حروف آن آمده است. علامه مجلسی در جلد دوم کتاب *بحار الأنوار* بابتی را با عنوان «غرائب العلوم من تفسیر ابجد و حروف المعجم» منعقد ساخته و روایاتی از کتاب‌های معتبر در تفسیر ابجد آورده است. در کتاب *مهر تابان* به نقل از علامه محمدحسین طباطبایی آمده که حروف ابجد کبیر از مسلمات است و حتی قبل از اسلام در قوم یهود مورد استفاده قرار می‌گرفته و از زبان عبری یهودی به مسلمین وارد شده است (حسینی تهرانی، ۱۴۲۵: ۳۶۷) همچنین به نقل از این کتاب حتی ژاپنی‌ها و چینی‌ها هم حروف ابجد کبیر را قبول دارند و در کتب قدیمی خود اعداد ۱ تا ۱۰۰۰ را به‌نحوی به حروف الفبایشان که دارای سیصد حرف هست، انتساب می‌دهند. در زبان فارسی نیز حروفی را

که دارای مخرج نزدیک می‌باشند (چ/ج، ژ/ز، گ/ک، پ/ب)، حرف واحد در نظر می‌گیرند و بدین ترتیب، مقدار ابجدی کلمات را محاسبه می‌کنند. برخی از منابع به تفصیل بیشتری در مورد حروف ابجد پرداخته و به‌غیر از حروف ابجد کبیر، حروف ابجد صغیر، وسیط، اکبر و نحوه محاسبه آنها را نیز بیان می‌نمایند. (همان)

ناگفته نماند که محتوا و یافته‌های این پژوهش و پژوهش‌های مانند آن، بر فرض پذیرش صحت و اعتبار حروف ابجد و علوم مربوط به آن است. بدیهی است که هر پژوهش علمی، بر پایه برخی فرضیات استوار است و پژوهشگر در پذیرش فرضیه و به‌تبع آن مباحث بنا شده بر آن، آزادی انتخاب دارد.

۲. قالب ابجدی قرآن کریم

در این تحقیق برنامه‌ای کامپیوتری برای تبدیل متن قرآن به نسخه ابجدی تهیه شده است. در برنامه تبدیل، قالب متنی قرآن به‌عنوان ورودی دریافت و قالب ابجدی آن به‌عنوان خروجی تولید می‌شود. شکل ۲، نمودار حالت-کاربر را برای نیازمندی‌های برنامه تبدیل نشان می‌دهد. در این شکل چهار وظیفه اصلی برنامه شامل خواندن قالب متنی، تبدیل قالب متنی به ابجد، ذخیره قالب ابجدی، و تفکیک قالب متنی قرآن به همراه نیازمندی هر یک نشان داده شده است. برنامه تولید شده قادر است تا خروجی ابجدی قرآن را به تفکیک کلمه، آیه، سوره و جزء ایجاد نماید. واضح است که رسم‌الخط قالب متنی قرآن در محاسبه قالب ابجدی آن اثرگذار است. برای مثال در سوره فاتحه کلمه «العالمین» در بعضی از رسم‌الخط‌ها به شکل «العلمین» نگارش شده و محاسبه ابجدی آن را متفاوت می‌کند. محاسبات و بررسی‌های انجام‌شده در ادامه این مقاله مبتنی بر نگارش نوع اول، یعنی رسم‌الخط عثمان طه است که به عثمان و صدر اسلام باز می‌گردد.

شکل ۲: نمودار حالت-کاربر در برنامه تبدیل

این برنامه دارای چهار بخش اصلی شامل واسط کاربر، عملیات فایل، تابع تبدیل و ترسیم نمودار است. در واسط کاربری دستورهای کاربر دریافت و توابع موردنظر برای اجرای آنها فراخوانی می‌گردد. عملیات فایل شامل عملیات مربوط به فراخوانی و ذخیره‌سازی انواع فایل از نوع doc و xls است. بخش تبدیل ابتدا فایل متنی را به تفکیک سوره و جزء درآورده و سپس با حذف اعراب از روی کلمات، مقدار ابجدی آنها را محاسبه می‌کند. در پایان، بخش ترسیم، وظیفه محاسبه شکل ماتریسی و ترسیم نمودارهای شکل موج به تفکیک سوره و جزء را دارد.

۳. الگوی شناسایی سوره‌های مکی و مدنی

۳-۱. شکل ماتریسی سوره

برای تبدیل هریک از سوره‌ها به شکل ماتریس عددی، کافی است تا معادل ابجدی هر یک از کلمات را محاسبه و آن‌گاه به‌جای کلمات، اعداد معادل را در آیات جایگزین کنیم. شکل ۳ ماتریس عددی معادل سوره حمد را نشان می‌دهد. این ماتریس شامل ۷ سطر (آیه) و در هر سطر معادل ابجدی هر کلمه قرار گرفته است. همان‌طورکه مشاهده می‌شود، از مقدار صفر به‌جای کلمات خالی استفاده شده است. واضح است که ابعاد ماتریس برای هر سوره متناسب با تعداد آیات آن سوره، تغییر خواهد کرد. شکل ۴ مثالی دیگر از نمایش ماتریس عددی سوره ناس را نشان می‌دهد.

$$\begin{bmatrix} 102 & 66 & 329 & 289 & 0 \\ 130 & 777 & 204 & 142 & 0 \\ 90 & 142 & 0 & 0 & 0 \\ 36 & 142 & 0 & 0 & 0 \\ 90 & 500 & 164 & 742 & 0 \\ 741 & 142 & 90 & 300 & 142 \\ 90 & 89 & 6 & 142 & 0 \end{bmatrix}$$

شکل ۴: شکل ماتریسی سوره ناس

$$\begin{bmatrix} 102 & 66 & 329 & 289 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 83 & 65 & 202 & 232 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 329 & 289 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 90 & 56 & 95 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 32 & 126 & 38 & 640 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 61 & 331 & 681 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 300 & 791 & 561 & 155 & 1210 & 1879 & 155 & 37 & 922 \end{bmatrix}$$

شکل ۳: شکل ماتریسی سوره حمد

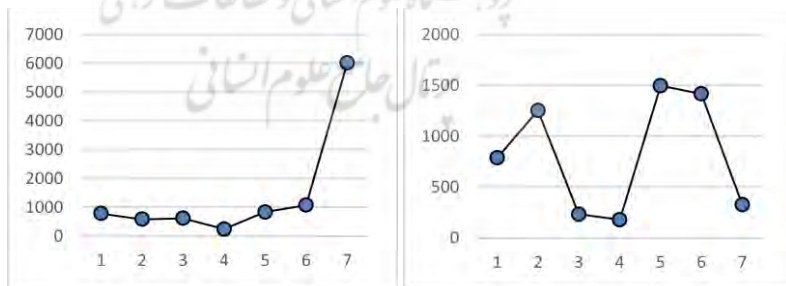
۲-۳. شکل موج سوره

چنانچه در شکل ماتریسی سوره در هر سطر، مجموع مقادیر آن سطر را قرار دهیم، ماتریس جدیدی به نام ماتریس دامنه آیات سوره به دست می آید. برای مثال دامنه آیه «بسم الله الرحمن الرحيم» به صورت « $786 = 102 + 66 + 329 + 289$ » محاسبه خواهد شد. با استفاده از ماتریس دامنه آیات، شکل موج سوره قابل ترسیم است. برای مثال شکل ۵ ماتریس دامنه آیات و شکل ۶ شکل موج سوره های حمد و ناس را به ترتیب نشان می دهند.

786	786
1253	582
232	618
178	241
1496	836
1415	1073
327	6010

(الف) سوره حمد (ب) سوره ناس

شکل ۵: ماتریس دامنه آیات سوره های حمد و ناس

(ب) سوره ناس

الف) سوره حمد

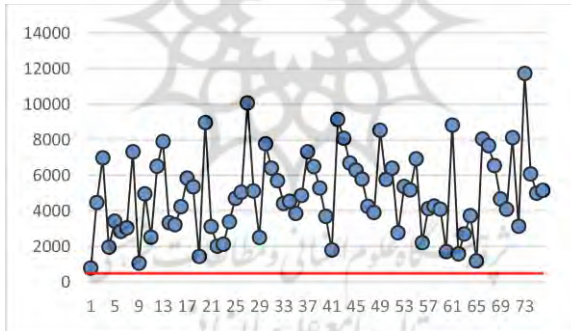
شکل ۶: شکل موج سوره های حمد و ناس

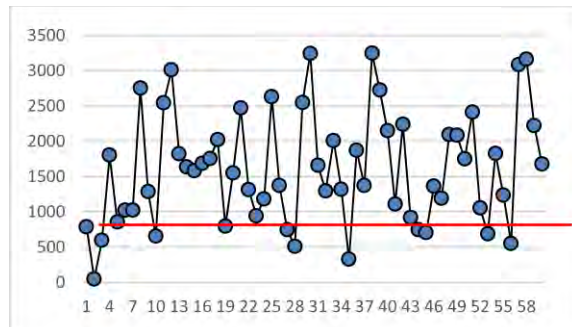
۳-۳. روش پیشنهادی برای تشخیص سوره‌های مکی و مدنی

پیش‌تر لازم به ذکر است که روش پیشنهادی منطبق با یک الگوی تجربی و حاصل بررسی شکل موج سوره‌های ترسیم شده است. این بررسی جامع نشان داد که چنانچه نقطه «بسم الله الرحمن الرحيم» را به عنوان نقطه پایه در تمامی سوره‌ها در نظر بگیریم، سوره‌هایی که مقدار ابجدی تمامی نقاط آن در بالای نقطه «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند از نوع مدنی، و سوره‌هایی که در پایین نقطه «بسم الله الرحمن الرحيم» و یا به صورت مختلط (بالا و پایین) هستند، از نوع مکی می‌باشند.

برای مثال و به منظور نشان دادن روش پیشنهادی، شکل موج سوره‌های انفال و دخان که صورت مکتوب آنها به ترتیب مدنی و مکی است، در شکل‌های ۷ و ۸ نشان داده شده‌اند. در این اشکال به منظور تشخیص راحت‌تر، یک خطی افقی از نقطه «بسم الله الرحمن الرحيم» ترسیم شده است. در شکل موج سوره انفال مشاهده می‌شود که ارزش ابجدی تمامی نقاط بالای خط پایه (مقدار ابجدی) «بسم الله الرحمن الرحيم»، و در سوره دخان شکل موج در دو طرف خط پایه «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند. بدین ترتیب سوره انفال به عنوان سوره مدنی و سوره دخان به عنوان سوره مکی شناخته می‌شود.

شکل ۷: شکل موج سوره انفال و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحيم

شکل ۸: شکل موج سوره دخان و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحيم

جدول ۲ نتایج روش پیشنهادی در تشخیص سوره‌های مکی و مدنی برای تمامی ۱۱۴ سوره قرآن کریم را نشان می‌دهد. به‌منظور صحت‌سنجی هرچه دقیق‌تر، نتایج روش پیشنهادی با نظرات سه اندیشمند شاخص (آیت‌الله معرفت، زرکشی و تئودور نولدکه) در ارتباط با شناسایی سوره‌های مکی و مدنی مورد مطالعه قرار گرفت. آیت‌الله معرفت به‌عنوان یک قرآن‌پژوه شیعه، ترتیب نزول سوره‌ها را با توجه به روایات جابر بن یزید و ابن عباس مشخص کرده و در برخی موارد با استفاده از منابع معتبر دیگری به تصحیح ترتیب آنها پرداخته است. (معرفت، ۱۳۸۱: ۸۹) زرکشی به‌عنوان یکی از قرآن‌پژوهان برجسته اهل سنت، (زرکشی، ۱۴۲۱: ۱۳۹/۱) و تئودور نولدکه مستشرق و محقق آلمانی، به‌عنوان یک نماینده مناسب برای رویکردهای جدید که علاوه بر منابع تاریخی و روایات، به مباحث شکلی و محتوایی سوره‌ها نیز توجه داشته است. (نولدکه، ۲۰۰۰: ۱۱۱) تئودور نولدکه سعی کرده با تقسیم‌بندی جدید و در قالب چهار دوره تاریخی، به بیان ترتیب نزول سوره‌ها بپردازد.

در نظر گرفتن این سه ترتیب نزول تا حد زیادی دربرگیرنده طیف وسیعی از نظرات پیرامون ترتیب نزول خواهد بود و می‌تواند معیار مناسبی برای مقایسه چینش روش پیشنهادی در این مقاله باشد. همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، در ۹۵ سوره نتیجه حاصل از روش پیشنهادی مشابه صورت مکتوب و جداول پیشنهادی سه دانشمند نامبرده است و تنها در ۱۹ سوره (معادل ۱۶٪ کل سوره‌ها) اختلاف نظر نسبت به صورت مکتوب وجود دارد.

جدول ۲: نتایج تشخیص سوره های مکی و مدنی با استفاده از روش پیشنهادی

ردیف	سوره	صورت پیشنهادی	مکتوب معرفت	زرکشی نولدکه	سوره	صورت پیشنهادی	مکتوب معرفت	زرکشی نولدکه	ردیف	سوره	صورت پیشنهادی	مکتوب معرفت	زرکشی نولدکه
۱	حمد	مکی	مکی	مکی	مجادله	مدنی	مدنی	مدنی	۵۸	مکی	مکی	مکی	مدنی
۲	بقره	مکی	مدنی	مدنی	حشر	مدنی	مدنی	مدنی	۵۹	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی
۳	آل عمران	مکی	مدنی	مدنی	ممتحنه	مدنی	مدنی	مدنی	۶۰	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی
۴	نساء	مکی	مدنی	مدنی	صف	مدنی	مدنی	مدنی	۶۱	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی
۵	مائده	مدنی	مدنی	مدنی	جمعه	مدنی	مدنی	مدنی	۶۲	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی
۶	انعام	مدنی	مکی	مکی	منافقون	مدنی	مدنی	مدنی	۶۳	مکی	مکی	مکی	مدنی
۷	اعراف	مکی	مکی	مکی	تغابن	مدنی	مدنی	مدنی	۶۴	مکی	مکی	مکی	مدنی
۸	انفال	مدنی	مدنی	مدنی	طلاق	مدنی	مدنی	مدنی	۶۵	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی

مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	قدر	۹۷	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	غافر	۴۰
مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مکی	بینه	۹۸	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	فصلت	۴۱
مکی	مدنی	مدنی	مدنی	مکی	زلزله	۹۹	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	شوری	۴۲
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	عادیات	۱۰۰	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	زخرف	۴۳
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	قارعه	۱۰۱	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	دخان	۴۴
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	تکواتر	۱۰۲	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	جاثیه	۴۵
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	عصر	۱۰۳	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	احقاف	۴۶
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	همزه	۱۰۴	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مکی	مکی	محمد	۴۷
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	فیل	۱۰۵	مکی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	فتح	۴۸
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	قریش	۱۰۶	مکی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	حجرات	۴۹
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	ماعون	۱۰۷	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	ق	۵۰
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	کوثر	۱۰۸	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	ذاریات	۵۱
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	کافرون	۱۰۹	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	طور	۵۲
مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	نصر	۱۱۰	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	نجم	۵۳
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مسد	۱۱۱	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	قمر	۵۴
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	اخلاص	۱۱۲	مکی	مکی	مدنی	مدنی	مکی	مکی	الرحمن	۵۵
مکی	مکی	مکی	مکی	مدنی	فلق	۱۱۳	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	واقعه	۵۶
مکی	مکی	مکی	مکی	مکی	ناس	۱۱۴	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	مدنی	حدید	۵۷

۴. بررسی موارد اختلاف

اختلاف نظر در مورد مکی یا مدنی بودن سوره‌ها همواره وجود داشته است. برای مثال در مدخل مکی و مدنی از دانشنامه قرآن و قرآن پژوهشی، (حاجی میرزایی، ۱۳۷۷: ۲/۲۱۴۵) سوره‌های مورد اختلاف ۱۲ عدد شامل فاتحه، صف، رعد، تغابن، رحمن، مطففین، قدر، بینه، زلزله، اخلاص، فلق و ناس بیان شده‌اند، درحالی که در تحقیق دیگری که در پرتو احادیث انجام گرفته، (ناصرحیان، ۱۳۸۶: ۱/۵-۳۲) سوره‌های مورد اختلاف را ۱۹ عدد شامل فاتحه، صف، رعد، تغابن، رحمن، مطففین، قدر، بینه، اخلاص، فلق، ناس، حج، نحل، سجده، واقعه، انسان، فجر، لیل، عادیات بیان کرده‌اند. این اختلاف نظرها در برخی موارد مانند سوره انسان، (بهارزاده، ۱۳۸۱: ۳۹-۶۰) رعد (اقبال و صادقی، ۱۳۹۳: ۲۰۳-۲۱۹) و سوره حج (اقبال و فقهی‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۲-۱۳۹)

به حدی است که پژوهشگران در نفی صورت مکتوب، مقاله‌های مستقلی ارائه کرده‌اند. با بررسی لیست سوره‌های مورد اختلاف می‌توان بیان داشت که نفی صورت مکتوب، در مورد برخی از سوره‌ها (مانند الرحمن، بینه، اخلاص، فلق، ناس و ...) همواره به‌طور مشترک مورد تأیید پژوهشگران علوم قرآنی بوده است.

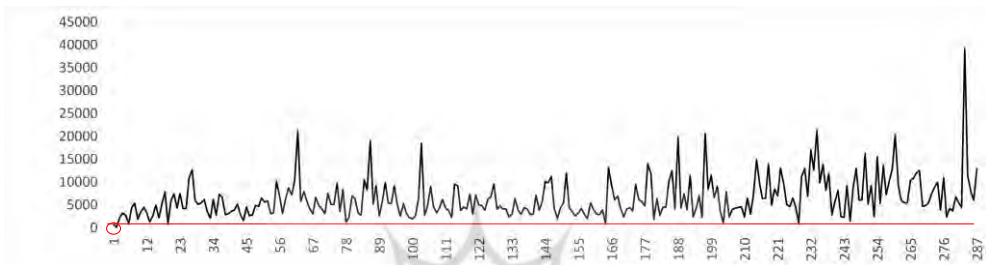
در روش پیشنهادی، سوره‌های مورد اختلاف با صورت مکتوب به ترتیب عبارت‌اند از: بقره، آل عمران، نساء، انعام، ابراهیم، نحل، حج، فرقان، احزاب، فاطر، زمر، محمد، الرحمن، ملک، انسان، انشراح، بینه، زلزله و فلق. با حذف سوره‌های الرحمن، بینه، زلزله، فلق، نحل، حج و انسان که اختلاف نظر در مورد آنها همواره وجود داشته است، مشاهده می‌شود که روش پیشنهادی تنها در ۱۲ مورد شامل سوره‌های بقره، آل عمران، نساء، انعام، ابراهیم، فرقان، احزاب، فاطر، زمر، محمد، ملک و انشراح نتیجه‌ای معکوس به‌دست آورده است. در جدول ۳ سوره‌های مورد اختلاف و علت اختلاف آنها آورده شده‌اند.

جدول ۳: سوره‌های مورد اختلاف در روش پیشنهادی با صورت مکتوب

ردیف	سوره	صورت مکتوب	صورت پیشنهادی	توضیحات
۱	بقره	مدنی	مکی	اختلاف: آیه ۱
۲	آل عمران	مدنی	مکی	اختلاف: آیات ۱، ۱
۳	نساء	مدنی	مکی	اختلاف: آیه ۱۲۱
۴	انعام	مکی	مدنی	نقل اول: از ۱۵۱ تا ۱۵۳ مدنی است نقل دوم: ۲۰، ۲۳، ۱۱۱، ۱۱۴، ۱۴۱ مدنی است
۵	ابراهیم	مکی	مدنی	اختلاف
۶	فرقان	مکی	مدنی	سه آیه مدنی است. از نظر ضحاک این سوره مدنی است
۷	احزاب	مدنی	مکی	اختلاف: آیه ۴۲ از نظر نولدکه این سوره مکی است
۸	فاطر	مکی	مدنی	از نظر بازرگان این سوره مدنی است
۹	زمر	مکی	مدنی	سه آیه آن مدنی است
۱۰	محمد	مدنی	مکی	از نظر نسفی این سوره مکی است اختلاف: آیه ۵
۱۱	ملک	مکی	مدنی	روایت ضعیف برای مدنی بودن
۱۲	شرح	مکی	مدنی	از نظر علامه طباطبایی تمامی آیات مدنی است

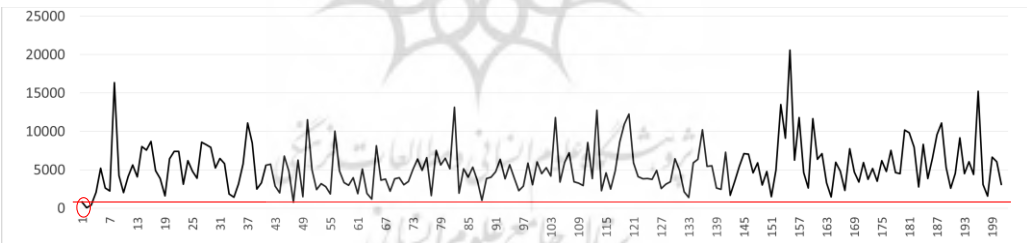
همان گونه که مشاهده می‌شود، در بسیاری از موارد، اختلاف فقط به دلیل یک آیه است و در برخی موارد دیگر، نظر اندیشمندان دیگری نیز برخلاف صورت مکتوب است. در ادامه به بررسی دقیق‌تر ۱۲ سوره مورد اختلاف خواهیم پرداخت.

۱- سوره بقره: شکل موج سوره بقره در شکل ۹ نشان داده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ارزش ابجدی تمامی آیات به‌غیر از آیه اول بالای خط «بسم الله الرحمن الرحیم» قرار دارند. به این ترتیب اختلاف تنها در مورد آیه اول است که از نوع مقطعه هست.

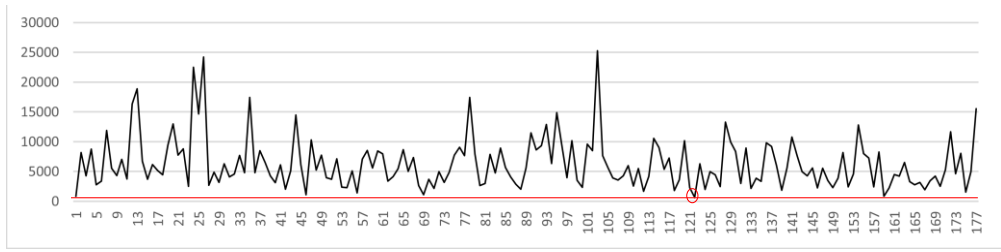
شکل ۹: شکل موج سوره بقره و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحیم، اختلاف تنها در مورد آیه اول است

۲- سوره آل عمران: شکل موج این سوره در شکل ۱۰ آمده است. بر اساس شکل، ارزش ابجدی تمامی آیات به‌غیر از آیه اول و دوم بالای خط «بسم الله الرحمن الرحیم» قرار دارند. به این ترتیب اختلاف تنها در مورد آیه اول (مقطعه) و دوم است.

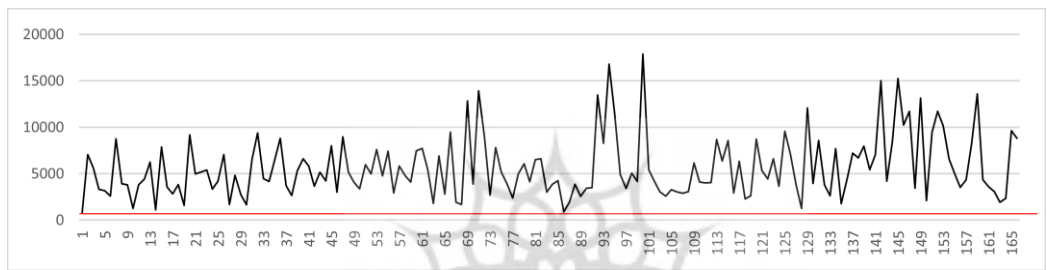
شکل ۱۰: شکل موج سوره آل عمران و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحیم، اختلاف تنها در مورد آیه اول و دوم است

۳- سوره نساء: شکل ۱۱ نمایانگر موج سوره نساء است. بر اساس این شکل، ارزش ابجدی تمامی آیات به‌غیر از آیه ۱۲۱، بالای خط «بسم الله الرحمن الرحیم» قرار دارند. به این ترتیب اختلاف تنها در مورد آیه ۱۲۱ است. ابوعمیر عیسی بن محمد نحاس این سوره را مکی می‌داند. (معرفت، ۱۳۸۱: ۷۱)

شکل ۱۱: شکل موج سوره نساء و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحيم، اختلاف تنها در مورد آیه ۱۲۱ است.

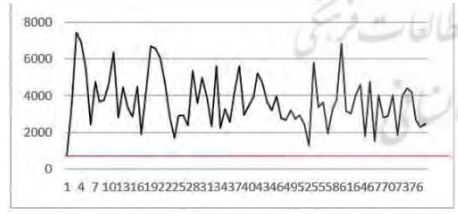
۴- سوره انعام: همان‌طورکه در شکل ۱۲ نشان داده شده، شکل موج این سوره در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارد. نقل‌هایی در مورد مدنی بودن برخی از آیات این سوره وجود دارد. (مؤذن جامی، ۱۳۸۴: ۵۸-۷۲)

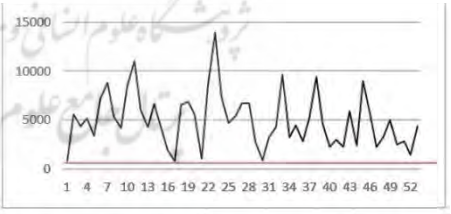
شکل ۱۲: شکل موج سوره انعام و خط مقایسه بسم الله الرحمن الرحيم، تمامی آیات بالای خط قرار دارند.

۵- سوره ابراهیم: شکل موج این سوره در شکل ۱۳ آورده شده است. تمامی آیات در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند.

۶- سوره فرقان: شکل موج این سوره در شکل ۱۴ آمده است. در مورد این سوره تنها ضحاک می‌گوید که مدنی است. (معرفت، ۱۳۸۱: ۷۱)

شکل ۱۴: سوره فرقان، بالای خط بسم ...

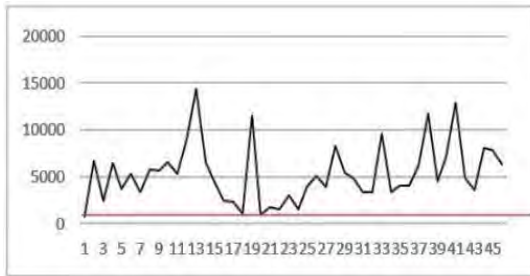

شکل ۱۳: سوره ابراهیم، بالای خط بسم ...

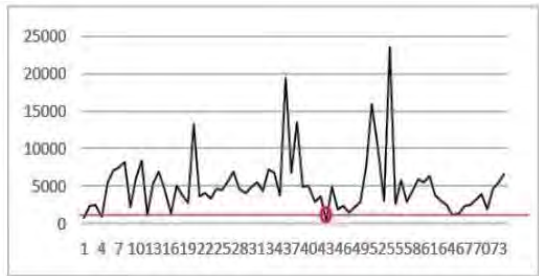
۷- سوره احزاب: شکل موج سوره احزاب در شکل ۱۵ آورده شده است. طبق شکل، ارزش ابجدی تمامی آیات به‌غیر از آیه ۴۲، بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند. به‌این ترتیب اختلاف تنها در مورد آیه ۴۲ است.

۸- سوره فاطر: شکل موج سوره فاطر در شکل ۱۶ آمده است. مشاهده می‌شود که ارزش ابجدی تمامی آیات در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارد. بر اساس روش پیشنهادی در کتاب سیر تحول قرآن، این سوره مدنی است. (بازرگان، ۱۳۷۷، ۵۶۷)

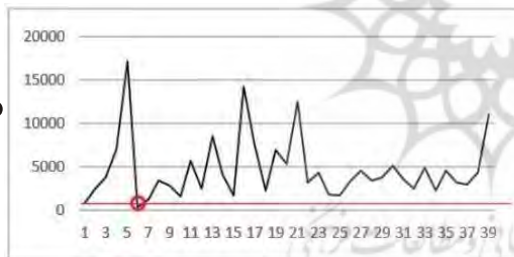
شکل ۱۶: سوره فاطر، بالای خط بسم ...

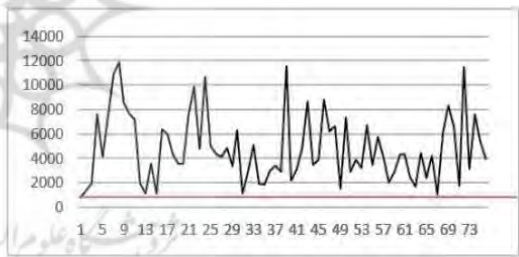
شکل ۱۵: سوره احزاب، اختلاف آیه ۴۲

۹- سوره زمر: شکل ۱۷ نشانگر موج این سوره است. تمامی آیات در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند. برخی، آیات ۵۲ تا ۵۴ را مدنی می‌دانند.

۱۰- سوره محمد: شکل موج سوره محمد در شکل ۱۸ نشان داده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ارزش ابجدی تمامی آیات به‌غیر از آیه ۵ بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند. به‌این ترتیب اختلاف تنها در مورد آیه ۵ است.

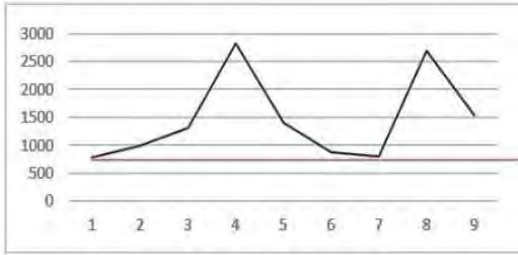
شکل ۱۸: سوره محمد، اختلاف آیه ۵

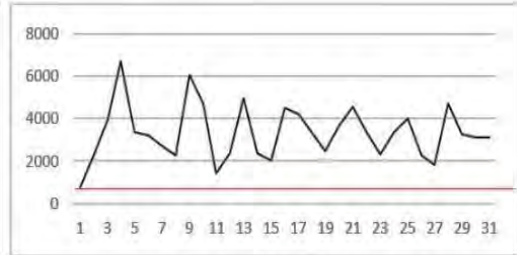
شکل ۱۷: سوره زمر، بالای خط بسم ...

۱۱- سوره ملک: شکل موج این سوره در شکل ۱۹ نشان داده شده است. بر اساس شکل، ارزش ابجدی تمامی آیات در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارند.

۱۲- سوره انشراح: شکل ۲۰ موج سوره انشراح را نشان می‌دهد. طبق شکل، ارزش ابجدی تمامی آیات در بالای خط «بسم الله الرحمن الرحيم» قرار دارد. علامه طباطبایی معتقد است که تمامی آیات این سوره مدنی است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۰: ۳۱۴)

شکل ۲۰: سوره اشراح، بالای خط بسم...

شکل ۱۹: سوره ملک، بالای خط بسم...

به این ترتیب می‌توان بیان داشت که روش پیشنهادی تنها در مورد ۵ سوره شامل سوره‌های انعام، ابراهیم، نحل، زمر و ملک (معادل ۴٪) نتیجه کاملاً مخالف با آراء دیگر دارد.

نتیجه‌گیری

در پایان باید بیان داشت که بی‌شک هدف اصلی نزول قرآن فهم آیات و عمل به دستورات آن است و این امر جز به تفسیر و درک معانی آیات میسر نخواهد شد. پرواضح است که تمام پژوهش‌هایی که در رابطه با علوم قرآنی انجام می‌گیرد، با هدف بازکردن زاویه نگرشی جدیدی برای بالا بردن درک بیشتر بشر از معانی قرآن است. تحقیق انجام‌گرفته با همین هدف، روش جدیدی برای شناسایی سوره‌های مکی و مدنی با استفاده از شکل موج سوره‌ها ارائه کرد. در این مقاله نشان داده شد که روش پیشنهادی در حالت کلی دارای ۱۶٪ و در بهترین حالت (با چشم‌پوشی از اختلاف‌های در حد یک یا دو آیه و سوره‌هایی که اختلاف نظر در مورد آنها همواره وجود داشته است) دارای ۴٪ اختلاف نسبت به صورت مکتوب و نظرات سه اندیشمند مطرح جهان اسلام است. در این مقاله نشان داده شد که آیه «بسم الله الرحمن الرحیم» علاوه بر آنکه به‌طور قطع جزء یکی از آیات هر سوره است، به‌عنوان یک آیه پایه‌ای و شاخص در هر سوره مطرح بوده، و این احتمال وجود دارد که در پژوهش‌های آینده کاربردهای اعجاز‌انگیز دیگری برای آن به‌دست آید. همچنین با توجه به سوره‌های مورد اختلاف مشاهده شد که در برخی از سوره‌ها، تنها حروف مقطعه دلیل اختلاف می‌باشد، و این خود دلیل روشن و نوینی است برای آنکه آیات شامل حروف مقطعه آیات ویژه‌ای بوده و رفتاری برخلاف آیات دیگر از خود نشان می‌دهند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آلچالانلو خدیجه؛ فروزان کیا، مریم (۱۳۹۵)، «دامنه طول موج فرکانس و دوره تناوب موج»، مرکز یادگیری سایت تبیان، <http://article.tebyan.net/307001>.
۳. اقبال، ابراهیم؛ صادقی، عماد (۱۳۹۳)، «کاوشی در مکی یا مدنی بودن سوره رعد»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال ۴۷، شماره ۲، ۲۰۳-۲۱۹.
۴. اقبال، ابراهیم؛ فقهی زاده، عبدالهادی (۱۳۹۴)، «تاریخ‌گذاری در سوره حج؛ درنگی در مکی یا مدنی بودن سوره و نقش آن در تفسیر»، پژوهش‌های قرآنی، دوره ۲۰، شماره ۷۶، ۱۱۲-۱۳۹.
۵. بازرگان، مهدی (۱۳۷۷)، سیر تحول قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۶. بنت الشاطی، عایشه (۱۳۷۶)، اعجاز بیانی قرآن، ترجمه: حسین صابری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. بهارزاده، پروین (۱۳۸۱)، «کاوشی در مکی یا مدنی بودن سوره دهر»، علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، شماره ۴۱، ۳۹-۶۰.
۸. بهایی، محمدبن حسین (۱۳۹۰)، کشکول، ترجمه علی غضنفری، قم: انتشارات نیلوفرانه.
۹. حاجی میرزایی، فرزاد (۱۳۷۷)، مدخل مکی و مدنی، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، جلد ۲، تهران: انتشارات دوستان، صص ۲۱۴۵.
۱۰. حسن‌زاده آملی، حسن؛ صمدی آملی، داوود (۱۳۸۷)، شرح دفتر دل علامه حسن‌زاده آملی، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.
۱۱. حسینی تهرانی، سید محمدحسین (۱۴۲۵ق)، مهر تابان، مشهد: انتشارات نور ملکوت قرآن.
۱۲. زرکشی، بدرالدین (۱۴۲۱ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: المكتبة العصرية.
۱۳. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۰۳ق)، الخصال، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۴. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۱۵. عمید، حسن (۱۳۶۳)، فرهنگ فارسی عمید، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۱۶. فائز، قاسم (۱۳۷۸)، «معیارهای شناخت آیات و سوره مکی و مدنی»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۶، ۴۷-۶۸.

۱۷. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار ائمة الأطهار (ع)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. معافی، علی (۱۳۹۲)، فیزیک صوت، کنسرواتوار تهران، مرکز آموزش علمی کاربردی فرهنگ و هنر واحد ۱۹ تهران.
۱۹. معرفت، محمدهادی (۱۳۸۱)، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
۲۰. مؤذن جامی، محمدهادی (۱۳۸۴)، «مکی و مدنی و آرای بدیع علامه طباطبائی»، بینات، سال ۱۲، شماره ۴۵، ۵۸-۷۲.
۲۱. ناصحیان، علی اصغر (۱۳۸۶)، «شناخت مکی و مدنی در پرتو احادیث»، سفیر نور، شماره ۱، ۳۲-۵.
۲۲. نولدکه، تنودور (۲۰۰۰)، تاریخ القرآن، عدلها تعديلاً تماماً فریدریش شوالی، نیویورک: دار نشر جورج آلمز.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی